

Թեամբ Տեառն և լոյսն իմաստութեան  
ծաղեալ է յաշխարհս <sup>(1)</sup> :

Այս խօսքը գրուելէն զկնի՝ 700  
տարիներ անցած են , բայց կարող ենք  
տեսլ արդեօք՝ թէ տատուած գիտութեան  
և իմաստութեան լոյսը ծաղ-  
գած է այն Յայնքերուն համար , որոնք  
նչ միայն Սանուէլ կոչուեալ ժա-  
մանակ յուղուած առտապելներուն  
կը հաւանին , այլ և հիներու վերայ  
նոր առաքելներ բարդելով՝ և բա-  
րուրանաց վերայ բարուրանքներ դի-  
ղելով , Հայս հոգեւոր կեանքը , խիղ-  
ճը և կրօնքը ծաղրելով՝ անսովորաբար  
կը հրատարակեն այս ամենը ի լուր  
աշխարհի :

Օրագած չէ արեգակն կուրին  
համար , ծաղած չէ և լուսարանի  
լոյսը մոլեկրօնին համար , վասն զի  
երկուքն եւս աչք չունին տեսնելու :

## Հ Ի Ն Ե Ի Ն Ո Ր

### Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ Է Մ

( Հարունակութիւն , տես թիւ 4 : )

Ինչպէս որ Լըրուսաղէմ քաղաքի  
մէջ կրօնի զարդացման պատմութիւ-  
նը ամենահին ժամանակներէ սկսած  
իւր ազգի ազգի գրութեամբ , իբրև  
ժամանակագրքի մը մէջ նշանակուած  
մեր առաջ գրուած է , նոյնպէս և նո-  
րա ապագայ ընթացքը սորա մէջ կը  
նշանակուի : Ինչպէս որ Պաղեստինը  
այն կեդրոնն էր , ուստի կրօնական ծա-  
ռագայթները բոլոր աշխարհի վրայ կը  
ցոլանային , և ուր այժմ կրկին կը վե-  
րադառնան ու կը միաւորին , այսպէս  
ևս պէտք է որ սա այն կեդրոնը լինի ,

ուր ապագայի խնդիրը պիտի լուծուի :  
Օղանազան կրօններ են , որոնք աշխար-  
հը տակէն ի վեր կը շարժեն , կը գրգ-  
ռեն , իւր ծղկնիէն կը հանեն , կը բա-  
ժանեն ու կը միաւորեն , մէկ խօս-  
քով , ժողովրդոց կենաց խնդիրը կը  
կազմեն : Այս կրօններէն իւրաքան-  
չիւրն ևս ցոյց կուտան իրենց ազդե-  
ցութիւնը և զօրութիւնը՝ թէ մարդն  
ինչ կատարելութեան կարող է հաս-  
նիլ : Բայց եղածները տակաւին պատ-  
գամաբերներ են , պատրաստութեան  
կարողութիւններ են , որոնք ճանապարհը  
կը յարգարեն , քարերը կը մաքրեն ,  
խոշ և խութ կը հարթեն և նոր աշ-  
խարհի պատրաստութիւն կը տեսնեն :  
Չէ որ գրուած է . « Հին աշխարհը  
կը կործանուի և նորա աւերակներու  
վրայ նորը՝ երկնային Լըրուսաղէմը կը  
բարձրանայ ու ընտրելոց նիստը պիտա-  
նինքնու և արժանաւորներու ձեռքը  
կ'անցնի » : Եւ միթէ չէ՞ք տեսներ , որ  
սոյն խոստացեալ Լըրուսաղէմն արդէն  
կըսկսի նոր քաղաքակիրթ կեանքով  
կերպարանափոխիլ : Հին ձեռքը ամեն  
տեղ կը քանդուին և տիեզերական  
ճարտարապետի գաղափարներուն նա-  
յելով՝ անհնարին է նոյն մարգարէա-  
կան խօսքերու իրագործիլն ուրանալ :

Սակայն միայն գաղափարներն չեն  
որ՝ մեզ կ'աւետեն , այլ նոյն իսկ բոլոր  
աշխարհի ներկայ դրութիւնը և մա-  
նաւանդ քաղաքակրթեալ մարդկու-  
թեան անդադար կանոնաւորուող ըն-  
կերական վիճակը ամեն բան պարզ  
ցոյց կուտայ մեզ :

Լըրուսաղէմը , սէրը , միութիւնը  
կարող են միայն տիեզերական ընդ-  
հանուր խաղաղութիւն բերել , որ նոր  
Լըրուսաղէմի հետ պիտի գայ : Չէ որ  
գրուած է . « Իսկ զիս սնուցիր , դու  
զիս խնամեցիր , դու ինձ սէր ցոյց  
տուիր , ուստի պիտի մահես յաւիտե-

(1) Ներսէս Հնորհ . Ընդհանր . երես 154 :

նական կեանքը 9, Աւրեմն սէրն է նոր  
կեանքի պիտանաւորութեան տարրը,  
Այս սէրը, զոր ամեն կրօնք, և մանա-  
ւանդ քրիստոնէականը՝ կը քարոզէ,  
չը կարացին տակաւին լիովին ճանա-  
չել և գործադրել ինչպէս հարկն է,  
որպէս զի ամենքը յօդին՝ ամենքը կա-  
պուին և ամենքը երջանկանան:

Ինչ որ ցարդ կրօնքին չը յաջողե-  
ցաւ, կ'երևի թէ՝ մարդկային բանա-  
կանութիւնը եթէ զորդանայ՝ պիտի  
յաջողի: Բանականութիւնը կը հրա-  
մայէ մարդուն բարի լինիլ, վասն զի  
այս իւր յատուկ շահն է, վասն զի  
նա չէ կորող զինքն ազատել հասա-  
րակաց դատաստանէն, որոյ առջև ան-  
հնարին է կեալ արատաւոր մարդուն:  
Բանականութիւնը կը հրամայէ սիրել  
զմարդիկ՝ գոնէ սէր ցոյց տալ՝ վասն զի  
դարձեալ իւր սեպհական շահն է, որ ա-  
մենքը իւր բարեկամքը լինին և ոչ թրշ-  
նամիքը և ընդդիմակացքը: Արովհե-  
տեւ ամեն անհատ անաչառ դատաւոր  
է, և իւր թափանցիկ աչքերը միշտ բաց,  
ուրեմն Փարիսեցութեան դիմակը կա-  
րող չէ օգնել: Այն մարդ կը ցանկայ  
ապրիլ, պէտք է որ այս սէրը իրեն  
բնութիւն ընէ, գոնէ իւր անձնական  
օգտի համար, անպայման իրեն սեպ-  
հականէ՝ իւր հետ միակերպէ: Այս  
տիեզերական դատաստան մ' է, որով  
հետեւ տիեզերական տարբերքը ինքնա-  
գիտակ կանոնաւորի մ' է, այս պատ-  
ճառաւ է որ մարդկային բազդը և աշ-  
խարհային բազդը իրարու հետ միա-  
կերպուած են: Այս հրամայողական  
կարեւորութիւնն է, որ կ'ազնուացնէ  
զմարդը և միշտ լուազոյն հանգամանք-  
ներ յաշխարհ կը բերէ: Արովհետեւ  
կրօնական զգացումը հիմն է մարդկա-  
յին կենաց, պէտք է ուրեմն, որ հաս-  
կացող մարդը վերադառնայ գէպ ի  
սոյս զգացումը և սոյն տարրով ինքզին-

քը կերպորտնափախէ և կատարելաւ  
գործէ: Այսպէս միայն իւր քննական  
հասկացողութիւն կ'ընտրէ և կը լուծէ  
ճշմարիտ և խտական տարրը կեղեկնե-  
րէ, պատիժներէ, փաթուածանքներէ  
և ձեւերէ, և նորաներքին արմատը կը  
ծլեցնէ և կ'աճեցնէ իւր մէջ: Բայց  
այս քննութիւնը այնպէս դիւրին չէ,  
ինչպէս որ կ'երևի: Կրօնքները մարդ-  
կային էութեանը տարբեր ձեւեր են  
տուած: Երբ ձեւերուն մէջ մարդկա-  
յին էութիւնը տարբեր կերպերով  
կը ներկայանայ: Ամեն կրօն մարդկա-  
յին որտի խորքէն մի առանձին բան  
է հանած, որ նորաներքին բնութեան  
յայտարարն է: Այս ամենը փորձե-  
լու եւ կշռելու համար անհատներ-  
ը գործողութիւնը բաւական չէ,  
այլ ամբողջ ժողովուրդներ պէտք է որ  
գործեն, վասն զի շատ բաներ կան,  
որ միայն այն ժամանակ կը պարզին,  
երբ միլիոնաւոր աչքերու ճառա-  
դայթներու կ'ենթարկին: Այս պատ-  
ճառաւ է որ Աւրոպա կը գողցի կը  
չուէ (1) գէպի Ռիա, որ նոյն տեղի  
ժողովուրդը անձնաքննութեան կոչէ  
և ժողովէ, ինչպէս որ իւր սեպհական  
տան մէջ սկսաւ, բայց միայն սկսաւ  
կ'տեսն, վասն զի շատ բաներ կան այս  
տեղ, զորս մտադրութեան առնելու  
է, որք Ռիայ մէջ տեղի չ'ունին: Այս  
անձնաքննութեան դատաստանի հե-  
տեանքը կը լինի նոր մշակեալ կեանք,  
որոյ ասպարէզը Ռիա պիտի լինի, ու  
րովհետեւ այս տեղ կը բնակի բազմա-  
թիւ խումբ մարդկան: Արպէս զի Աւ-  
րոպա Ռիայ մէջ չ'անհետի, պէտք է  
որ մնայ այնպէս, ինչպէս որ է, այն է  
վառարան մտաւոր կամ հոգեւոր կե-  
նաց, և պէտք է որ իւր ճառագայթ-

(1) Գլխաւորապէս Յոպպէի գաղթականու-  
թիւնը կ'ակնարկէ, որ տեւականութիւն չ'ունե-  
ցաւ:

ները այնքան ժամանակ արձակէ գէ-  
ղի աշխարհիս հին մասը, մինչև որ  
այն տեղ կեանքի նոր տարր կազմուի:  
Այս կեանքի նոր տարրով Արուսա-  
ղէմի հին տաճարը, որոյ պատճառաւ  
մինչև ցարդ Ասիայ հին ժողովրդոց  
մէջ պատերազմներ և վեճեր կը բոր-  
բոքին, անշուշտ նոր տաճարի կը փո-  
խուի, և ապա սոյն աշխարհաբաղադրի  
մէջ երբեմն արտասանուած մարգա-  
րէական խօսքը կը կատարուի խոստա-  
ցեալ երկնային Արուսաղէմը կ'իրա-  
գործի, ինչպէս որ հաւատարկաց անձ-  
նաքննութեան աշխարհադատատա-  
նը արդէն իրագործուելու վրայ է (1):

Երեք կրօնք, Վրիստոնէութիւն,  
Հրէութիւն և Իսրամութիւն, հակա-  
ռակ միմեանց, ունին իրենց խորհրդ-  
դանշանը Արուսաղէմի մէջ, Ասիայ իսկ  
Վրիստոնէայք իրենց զանազան բա-  
ժանմունքներով անհաշտ առեւտրութիւն  
մէջ են և ի նախատիմն իրենց անմի-  
աբանութեան, հաշտարարն Իսրամու-  
թիւնն է . . . (2): Իրաւունքը որոշեն  
է արդեօք:

Ըսանդական կամ պատմական տե-  
ղեկութեանց նայելով՝ Կոստանդիա-  
նոս կառուցած է Յարութիւն տաճարը  
այն ժամանակ, երբ տակաւին քրիս-  
տոնէական բաժանմունքներ չ'կային,  
երբ տակաւին հռովմէական բաժա-  
նեալ եկեղեցի չ'կար: Կոստանդիանէան  
սրբավայրը աւերեցին Սարակինսք և  
յետոյ՝ Ասիոյք տիրապետելով նորո-

գեցին և ապա Տաճիկներու ձեռքն  
անցաւ: Այս վերջնոց թոյլութեամբ  
ամեն քրիստոնէայք վերադին մուտ  
գործեցին: Ուրեմն սրճեն կը պատկա-  
նի. ոչ սոպաքէն ամենուն: Հապա ին-  
չու շարունակ կը կռուին: Ափսոս որ  
այսպէս են Վրիստոնէայք:

Արուսաղէմի Յարութեան տաճա-  
րը, այն մեծ նշանակի և ամեն մարդա-  
զոհութեան օրինակի փոխանակ կա-  
ռուցուած սրբավայրը, ոչ Հրէից  
նախնի ազգային սրբութեան տեղին  
է և ոչ զայն կը ներկայացնէ՝ ինչ որ  
նա կը ներկայացնէր: Այսին զի Սողո-  
մոնէան տաճարը պատգամաց ուխտի  
խորանն էր, որով ամեն մարդազոհու-  
թիւն պիտի դադարէր և նորան փո-  
խանակէր անասնազոհութիւնը: Ու-  
րեմն Սողոմոնի տաճարը այն տեղ էր  
կառուցուած, ուր Եհովան ազատեց  
գլխահակ մարդազոհութեան սեղա-  
նէն և նորա փոխարէն հրամայեց գա-  
ռին զենուլ, այն է մարդոյ մէջ գըտ-  
նուած անասնականը: Այն քարը, որոյ  
վերայ Իսահակ պիտի մորթուէր, տա-  
ճարի կեդրոնն էր: Ուրեմն յայտնա-  
պէս կ'երեւի Յարութեան և Սողոմո-  
նի տաճարաց տարբերութիւնը: Իսա-  
չի վրայ մահը հաշտութեան դաշն  
հաստատելու համար էր, այսինքն  
մարդկութեան և Եհովայի մէջ: Այս  
մի օրինակ էր նմանապէս թէ ինչպէս  
պիտի մարդ զինքն հպատակեցնէ գա-  
ղափարին, խելքին, բանականու-  
թեան, և թէ ինչպէս իւր կենդա-  
նական կամ անասնական մասը պի-  
տի զոհէ հոգեւորին, հոգեով զար-  
գանալու համար: Այսպէս հասկնա-  
լու է Աբրահամեան փոխարկեալ զո-  
հը: Այս պատճառաւ էր, որ Վրիս-  
տոնէութիւնը չը կառոյց իւր սրբա-  
վայրը Սողոմոնի տաճարի տեղը, վասն  
զի նորա հիմնադիրն ասած էր, որ նո-

(1) Թարգմանիչը երկ ակայական կը համարի  
հեղինակի սոյն խօսքերը: Ծ. Խ.

(2) Վրիստոնէից կաթոլիկներու և անհաշտութեան  
նկարագիրը արժան չը դատեցինք՝ տալով զե-  
ղինակը կաթոլիկներ կամ կուսակցութիւնը կը  
բաժնէ Արեւելեան և Արեւմտեան—Յունական  
և Հռովմէական—առանց Հայոց անունը յիշա-  
սակելու: գուցէ Հայերը Յունաց հետ չ'իմեալ  
կարծեւով, ինչպէս անհիմաբար կարծեցին և կը  
կարծեն Եւրոպայի գրագետներէն ամառք: Ծ. Խ.

րա քարը քարի վրայ պիտի չը մնայ և ինքը նորէն տաճար կանգնելու է : Սո- զմանի տաճարը օյգմ շրէից տիրա- պետութեան տակ չէ, այլ Իսլամաց, վասն զի Վաբանն է որ կը մեկնէ Մա- րահամեան զահի նշանակութիւնը, և այս առթիւ իրաւունք կը համարի ի- րեն սեպհականել նոյն տեղին :

Ուրեմն շրէից քարէնց ժառանգական տեղերէն մերժուելով ազգա- յին սրբաւայր չունին Արուստղէմի մէջ, և անպատմելի կարօտով տաճա- րի պարիսպներու շուրջ կը օտտին և մասնաւորապէս Չիթենեաց լեռն իրենց ննջեցելոյ հանգստարան ընտ- րած են, ուր կըսպասեն նոյն լեռան վրայ լսել վերջին վճիռը :

Այս կէտին վրայ համաձայն են միւս կրօնքն և ս : Այլեք կրօնից մէջ կան դարձեալ մերձաւորութեան կէտեր, օրինակի համար՝ Տաճիկները կը յար- գեն զՅիսուս Քրիստոս մարգարէ և զՍ. Կոյսն՝ որպէս փառաւորեալ և օրհնեալ Արուստղէ, բայց կան նաև այնպիսի անլուծանելի կնճիռներ, այն պիտի խճրճուած կապեր վիճաբանու- թեան, որ Վարդիտի հանգոյցին կը նմանին, զոր բայի խզելէն, լուծելու հնար չը կայ : Այս խզումն միայն թը- ուիչ պիտի տայ մարդ կային թիթեռին իւր նոր կերպարանքով երեւելու :

Շրէից եւ Տաճկաց աւանդու- թեանց (1) նայելով Սօրեայի սրբաքա- րը, որ ծովու հետ դաղանախորհուրդ հաղորդակցող խողովով մը կը ծածկի և ուստի իւրաքանչիւր օր 70.000 հը- րեշտակներ կ'իջնեն և կը բարձրանան առանց միւսանգամ վերադառնալու, Սօրեայի սրբաքարը աշխարհիս մէջ տեղն է և պորտը, յորմէ աշխարհս կը կերպարանաւորի : Բրիտոնեայք

եւս սորա նման խորհրդաւոր տեղ մ' ունին Յարութեան եկեղեցւոյ մէջ (1), որ բոլորակ բացուածք մ' է և երկրիս մէջ տեղը կը համարեն :

Բրիտոնեայ սրբութեան կեդ- րոնական կէտն նոյն ապառաժի ծայրն է, որուն վրայ խաչն կանգնած էր : Այս ապառաժը պարզ ձեղք մի ու- նի, որ խաչելութեան ժամանակին ե- ղած երկրաշարժէն է յառաջացած : Այս ձեղքէն երեւցած է, կ'ասեն, Ա- դամի գագաթը : Խորհրդաւոր նշան- ներ պակաս չեն այս տեղ : Ինքն Ա- րուստղէմն իւր Չիթենեաց լեռնով մեծ և հռչակաւոր խորհրդանշան մ' է, (symbole) :

Յ. Ա.

## ՍՈՒՐԲ ՏԵՂԵԱՅ ԽՆԴԻՐԸ

(Շարունակութիւն, տես թիւ 3.)

Արրորտ անգամ Դաւիթի սորբ (Յա- իւթայ մէջ պարարագելու համար, որ ներ- կայ էին Սիմեոնայի Սալէ փաշայի և Սի- նիթ Էֆէնդիի և Դիւթանի Սալիայի՝ Դա- մասկի Վաղդի Պ. շիւպարուն :

Սուրբական տեսութիւնը լրանա- լէ զինի Սալմ. Սիւնիթ Էֆէնտին ըս- կաւ խօսիլ այսպէս. «Վաթրիք Էֆէն- տի, թէ և Սալիայ պատարագելուն վրայօք մեր և Պ. շիւպատոսի ներ- կայութեամբը երկու նիստերուն մէջ ալ բաւական խօսակցութիւններ ե- ղան, բայց դարձեալ երկու կողմէն սղ այսօր պիտի խօսուի նոյն խնդրոյն վրայօք : Այլ ինչպէս որ դուք բացէ

(1) Յունաց մասնատաճարի միջնաքարը կ'անհար- կէ, որ ըստ Յունական աւանդութեան աշխարհ- հիս միջնաքարն կամ կեդրոնն է : Ծ. Ի.

(1) Այս աւանդութիւնը անծանօթ է մեզ :